

gledištem ANT-a (engl. *Actor-Network Theory*) te njegovim razumijevanjem *aktantata* i općenito sociologije asocijacija.

Kroz diskusiju se dotiče niza aktualnih društvenih fenomena poput konzumerizma, današnjega ekonomskog sustava, međunarodnog poretka, globalizacije, sigurnosti, emisije ugljičnog dioksida, Elena Muska te drugih tema koje, dakako, iščitava kroz naglašeno kritičku prizmu.

Pored referenci na genezu aktualnoga društvenog poretka, tematiziranja širokog dijapazona suvremenih pojava, u temporalnoj dimenziji knjiga je i anticipativna odnosno pruža mogući pogled unaprijed koji je u osnovici optimističan. Naime, iskustvo *lock-down*-a može voditi prema pozitivnom razrješenju aktualne kozmološke krize ako odustanemo od povratka na dominantnu modernističku mantru neprestanog nadilaženja *limita*, tehnološkog napretka, ekonomskog rasta, nego ukoliko se počnemo sagledavati kao dio Gaie koju dijelimo s drugim ljudima, bakterijama, biljkama, životinjama i generalno drugim živim bićima. U tome se ogleda mogućnost uspješne *preobrazbe*, shvaćene kao itekako poželjne pa i nužne pojave. Latour zagovara ispitivanje diferentnih kapaciteta za preživljavanje čemu u prilog ide kreativnost i moć inovacije što je inherentni atribut ljudske vrste koja može biti usmjerena u pravcu drugačijem od dosad premoćne orijentacije ka modernističkom projektu transcendiranja limita. U kompozicijskim terminima, djelo je organizirano kroz 13 isprepletenih poglavlja koja nerijetko nemaju nedvosmisleno izoštren fokus. S obzirom na to da prethodne sekvence ne uključuju neposredne reference na druga djela, posljednje 14. poglavlje „A Little Further Reading“ sadrži infor-

macije o djelima i istraživačkim projektima inspirativnima za pisanje pojedinačnih poglavlja, koje su istovremeno i poticaj za daljnje čitanje. Ovaj ćemo prikaz zaključiti svesrdnim poticajem za čitanjem ovog misaono izuzetno poticajnog štiva.

Krešimir Žažar

Tomislav Krznar
BIOETIČKI HORIZONTI. Susretišta bioetike i obrazovanja
Hrvatsko filozofsko društvo, Pergamena i Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, Zagreb, 2021., 204 str.

O važnosti odgoja i obrazovanja, koje autor ovdje objedinjuje potonjim terminom (str. 22-23), pa ću se i ja njime služiti u tom smislu, bespotrebno je trošiti riječi – njemu svjedoči čitava historija zapadne filozofije. No važnost bioetike, a poglavito bioetike u obrazovanju, nikada nije trebala bila veća; u slovu jest donekle pristojno zastupljena u obrazovnim programima, ali u duhu je slaba. Međutim, to je slučaj samo ako, parafrazirat ću Milana Polića, jednog od junaka Krznarove knjige, obrazovanje pojmimo kao jednosmjernan proces, što ovome (Polić će prije ovdje koristiti pojam odgoja) odriče pravo da se obrazovanjem naziva, već zaslužuje tek naziv manipulacije. Ako pak obrazovanje shvatimo ozbiljno, onda bi nominalni učitelji trebali ne samo poučavati, nego i učiti od nominalnih učenika, pa u tom pogledu bioetike u duhu obrazovanja ima, prvenstveno u pogledu bioetičkog senzibiliteta kojim djeca opterećuju savjest svojih roditelja.

Ovime samo nabacujem jednu crticu gdje se pokazuje kako se važnost susrećišta obrazovanja i bioetike pokazuje i usložnjava. Krznar nam pak to pokazuje na neke druge načine, ističući neke njemu zanimljive crtice, neke svakako mnogim čitateljima neočekivane. Upravo je zbog toga važno da se pišu raznolike studije o susrećištima bioetike i obrazovanja, posebice od autora kalibra Tomislava Krznara.

Osim spomenutog Polića, glavni su likovi Krznarove knjige Lino Veljak, prvenstveno istaknut u pogledu filozofskog propitivanja temelja obrazovanja, te José Ortega y Gasset, autoru osobito vrijedan zbog filozofskog promišljanja fenomena života, onkraj onih racionalističkih i pragmatističkih (str. 197). Knjiga ima 3 osnovna poglavlja naslovljena: „Obrazovanje?“, „Život?“ i „Vjerodostojnost (bioetičkih) zapisa“. Tome prethode „Riječ unaprijed“ i „Uvod“, gdje se obrazlaže narav i svrha knjige odnosno kratko određuju osnovni pojmovi istaknuti u naslovu.

U prvome poglavlju autor raspravu započinje promišljanjem osnovnog filozofsko-obrazovnog problema: Čemu obrazovanje? Tu je glavni Krznarov sugovornik Veljak, naš svestrani filozof, kojemu je, a to nije nevažno, filozofija obrazovanja daleko od primarnog interesa. Širina Veljakova filozofskog uvida stoga ima služiti kao vrijedan „pogled izvana“ (a i dalje „iznutra“, jer se radi o filozofiji) vrijedan onima koji su možda zamislili da se određena filozofska disciplina može razmatrati odvojeno od ostalih, tj. izvan cjeline filozofije, a onda i znanja i djelovanja uopće. U ovome se dijelu kao temeljna misao ističe da „obrazovanje nije mehanizam *proizvodnje* svrhe, nego prilika / obaveza za rast svake osobe“ (str. 30). Ne pokazuje se ovdje samo to da

proizvodnji svrhe može kumovati izvjesna dogma ili autoritet, tj. doktrinarno razumijevanje obrazovanja, već i sâmo shvaćanje istine – ako je ono monolitno (posredovano neupitnošću autoriteta i tradicije), onda sačinjava osnovni problem obrazovnog sistema, a kako filozofija već po svojoj osnovnoj ideji ima služiti izbjegavanju te zamke, njezino zanemarivanje predstavlja opasnost i promišljanju samog fenomena obrazovanja (str. 37). Stoga odgovor na ono temeljno pitanje Krznar formulira tvrdeći da u obrazovanju: „nije riječ o prijenosu gotovih formulacija, nego potrazi kao egzistencijalnom određenju svakog mislećeg bića. Tomu svemu je tako jer ne postoji definitivno znanje, pa niti konstrukti obrazovanja ne mogu biti obilježeni definitivnošću, nego prije nastojanjem oko smisla djelovanja *svakog* pojedinca u kontekstu zajednice slobodnih, a ne doktrinom i monizmom istine, ili čak instrumentalnom nužnošću i performativnim potrebama, *podjarmljenih* ljudi. Ovo je, smatramo prihvatljiv, odgovor na pitanje postavljeno u naslovu odjeljka – čemu još uvijek obrazovanje?“ (str. 38)

Pokušavajući odgovoriti na pitanje kako je moguće oblikovati model odnosa filozofije i obrazovanja te koji su temelji takve mogućnosti, autor se osvrće na bit obrazovanja, tj. ontologijske pretpostavke razumijevanja fenomena obrazovanja (str. 39). I dalje slijedeći Veljakovu misao – koja i jest ontologijska u svojoj osnovnoj vokaciji – Krznar se osvrće na problem napretka, a onda i slobode i prosvjetiteljstva, pri čemu se uže veže uz bioetičku problematiku. Detektirajući da ontološka kategorija napretka svoja realna očitovanja ima u identifikaciji tehnološkog napretka s napretkom uopće, pojašnjava negativne učinke

koloniziranja svijeta života (i nametanja instrumentalističkog svođenja uma na razum) na ljudsko društvo i život u cjelini, pogonjeno upravo ovakvim ontološkim nastrojstvom (str. 39-40). No Veljakova misao prije svega pomaže uvidjeti da ovo nije neumitan usud čovječanstva, pa Krznar u obrazovanju vidi jedinu mogućnost oblikovanja svijesti o potrebi oblikovanja ljudskih moći koje bi napustile po čovjeka i prirodu razornu instrumentalističko-racionalnu redukciju, ciljajući na potrebu za dohvaćanjem cjeline, tj na oblikovanje „one ljudske duhovne moći koja će se u jedinstvenosti i cjelini ljudskog postojanja moći nositi s glavnim pitanjima ljudskog postojanja“ (str. 40-41). Konačno, tvrdi da se posebice u modernoj Europi, na valu prosvjetiteljske vjere u napredak, znanje percipiralo kao osloboditeljska snaga, no da „[d]anas to više nije dovoljno. Tehnološka moć i dominantne socijetalne konstrukcije postale su prijetnja životu, znanje kakvo poznajemo na Zapadu više nije dovoljno, potrebno nam je novo znanje, ono koje je usmjereno na očuvanje cjeline života, a ne na njegovo uništenje“ (str. 45-46). Eksplicitnija susretišta bioetike i obrazovanja Krznar razmatra u nastavku, gdje mu je glavni sugovornik Milan Polić, a u kontekstu analiza mogućnosti i granica obrazovnih programa, posebice u obrazovnim programima učiteljskih i odgojiteljskih studija, konstatirajući već na početku da oni ne odgovaraju izazovima vremena „u pitanjima razumijevanja složenosti fenomena života, kao i čovjekove primjerne korespondencije prema njima“ (str. 48). Sada valja istaknuti da je također dobro to što autor elemente za odgovor na ova pitanja traži kod nekoga tko se bioetikom nije bavio, iz donekle analognih razloga

onima istaknutima kod Veljakovih refleksija obrazovne problematike. No Krznar ipak nalazi jedno mjesto gdje Polić, usprkos svom antropocentričnom stavu, dolazi blisko bioetičkim nazorima, konkretno u razmatranjima ekohistorije. Njome se ekološki problemi rješavaju prije svega u horizontu obrazovanja, ne i etike, pa iako sumnjičavo gleda na ovo ograničenje, Krznar primjećuje dva važna određenja Polićeva biohistorijskog promišljanja: dijagnosticiranje uništenja okoliša kao obrazovnog problema i potrebu povezivanja različitih područja znanja (str. 64).

„Dvije stvari ovdje treba posebno istaknuti, a vezane su uz Polićevo daljnje promišljanje problema. Prvo je razumijevanje ekologije kao upravo transdisciplinarnog područja znanstvenog znanja, a ne primarno kao discipline biologije. Drugo, upravo je povijesno mišljenje – kao model osmišljenog ključa izgradnje humane budućnosti, dakle onoga što neće reducirati čovjeka na prijašnje faze razvoja (povratak na puko ‘prirodno’), a istovremeno će omogućiti daljnju izgradnju duhom i kulturom određenih potencijala čovječanstva – snaga koja može umanjiti nedvojbeni štetni utjecaj čovjeka na život u cjelini, pa tako opasnost po čovjeka samog.“ (str. 65)

Konačno, Krznar zaključuje da nam Polićeva filozofsko promišljanja o integrativnom pristupu obrazovanju, o povezanim proučavanjima nekih tema i o potrebi suradnje nastavnika nisu samo temelj za izgradnju humanijeg društva, nego i „temelj ljudske zajednice koja ima odgovorni odnos spram očuvanja cjeline života“ (str. 71).

Čini se da u daljnjim razmatranjima, sada usredotočenima na filozofiju kao brigu o cjelini, autor radi korak unatrag kako bi

ponovno promislio ulogu same filozofije u obrazovanju, ovdje posebice u učiteljskim i odgojiteljskim studijima, uz pitanje: čemu filozofija u njima i koja je njena uloga (str. 72)?

„U operativnom pogledu kolegiji iz područja filozofije zamišljeni su kao vježba kritičkog mišljenja, učenje dijaloga ili akceptiranje pojedinih sklopova znanja poželjnih u operativnim aktivnostima akademskog (intelektualnog) djelovanja te stručnog rada učitelja i odgojitelja. Ovo je tehnički odgovor na pitanje, vidjeli smo ranije, a čak i nereflektirano razumijevanje filozofije nalaže da se ona ne može shvatiti kao instrument ili mehanizam funkcionalnosti unutar nekog sustava, bio to sustav osobne izobrazivosti, ili pak sustav akademskog obrazovanja u svrhu postizanja ekspertnih pozicija u svrhu obavljanja nekih društvenih funkcija, primjerice učiteljske ili odgojiteljske. Ukoliko prihvatimo jedno od određenja filozofije, kako ga domišlja Ortega y Gasset, a to je da je filozofija *prokletstvo* ljudskog bića, dakle, rekli bismo, sam podsjetnik da ljudsko biće (upravo kao ljudsko biće, a ne kao učitelj ili odgajatelj) postoji i da ima neprestanu obavezu preispitivanja karaktera svog postojanja, primjerice kroz suočavanje s vlastitim nedostacima ili odmjeravanjem opravdanosti zahtjeva naših životnih okolnosti, utoliko možemo zaključiti da je temeljni problem filozofije, kada su u pitanju odgojna djelovanja i obrazovne strukture, zapravo stavljanje tih istih djelovanja i struktura u pitanje te nalaženje prihvatljivih, riječju racionalno poopćivih, razloga njihova postojanja.“ (str. 77)

U priču, dakle, sada ulazi Ortega y Gasset, čijim se promišljanjima o ovim pitanjima Krznar posvećuje u nastavku i to, kao i ra-

nije, ne da bi dao konkretne upute, nego da bi promislio same temelje odgovora na pitanje o mjestu filozofije u obrazovanju posredstvom Ortegina promišljanja biti same filozofije. No ovaj filozof dubinski misli i sam život, pa on biva sugovornikom i u sljedećem poglavlju: „Život?“ Ovdje Krznar pruža bioetičko čitanje Ortege, i to svakako najpotpunije i najdublje kod nas. Ovaj filozof osobito mu je važan u detektiranju pogubnog zapadnjačkog svođenja čovjeka na jednu dimenziju, koja je i sama redukcija njegove racionalne dimenzije, a onda i u pogledu utemeljenja perspektivističkog tipa znanja, koje omogućuje orijentaciju u životu (str. 106). Končno, autoru Ortega biva inspirativnim sugovornikom u promišljanju konkretnog bioetičkog problema, onog lova, gdje s ovime suočava bezrezervnu osudu ove djelatnosti kod Nikole Viskovića. Krznarova dubinska analiza ovog problema upravo je instruktivan primjer primjene pluriperspektivne metodologije (onakve kakvom je on, i ne samo on, određuje), gdje se radikalno suprotstavljene pozicije pokušavaju misliti „u dobroj vjeri“, ne nastupajući dogmatski bilo u pogledu isključivanja jedne pozicije (misleći da je nedostojna refleksije) ili nekritičkog prihvaćanja druge pozicije (str. 118). Ortega može pomoći ne nužno da se brani opravdanost lova, nego da ga se vidi u više njegovih dimenzija, pa tako i u onoj koju on naglašava, naime, lova kao prirodne djelatnosti ili, pojednostavljeno rečeno, kao jedinog alata povezanosti čovjeka i prirode (str. 142). Dakako, i ova izdvojena perspektiva može biti predmetom kritike, uključujući pitanja kao što su: Je li to zaista slučaj? Treba li ovoj povezanosti bezuvjetno težiti? Postoji li u ovoj analizi rodni problem svođenja

čovjeka na muškarca? Stoga je Krznarov pluriperspektivistički pogled svakako vrijedan i kao poticaj za daljnja promišljanja svih onih problema kojih se dotiče i koje upravo rastvara u mnoštvu dimenzija.

Zadnje poglavlje, „Vjerodostojnost (bioetičkih) zapisa“, figurira kao dodatak, svojevrsni bioetički historijat, no u sadržajnom smislu predstavlja promišljanje sasvim aktualnih tema: suvereniteta prirode i uloge vjernika u društvu (str. 177). Riječ je o naknadnoj refleksiji dvaju dokumenata iz 2009.: *Lošinjske izjave – za Hrvatsku bez GMO-a* i Manifesta Kršćanskog akademskog kruga: *U službi čovjeka i zajednice*.

Autor tvrdi da je cilj promišljanja u ovoj knjizi bio učiniti korak od *bioetičke ekumene* (osvrćući se na bioetičku misao Ivana Cifrića, pokretača ovog časopisa i jednog od začetnika socijalne ekologije kod nas), čime se misli na pluralistički oblikovanu zajednicu ljudi, prema *bioetičkom horizontu*, naime, kretanju u budućnost osiguranim primjerenim obrazovanjem (str. 16). „Naša promišljanja utemeljili smo na sljedećem uvidu: obrazovanje u bitnome korespondira s budućnosti. Ako obrazovanje, kao društvena konstrukcija i kao osobni put pojedinca, mora osigurati samo neke poželjne društvene funkcije, ono je sadržajno i operativno anakrono i neučinkovito. U tom pogledu oblikovanje bioetičkog horizonta obrazovanja čini nam se kao ispravan put davanja živosti onoj snazi, a to je obrazovanje, koja nam jedina jamči humanu budućnost. Uvjerena smo da upravo bioetička misao može čovjeku dati priliku zakoračivanja u tu humanu budućnost.“ (str. 199)

No, je li autor uspio u otvaranju ili prikazu susretnosti bioetike i obrazovanja, kako se obavezao samim podnaslovom?

Odgovor ovisi o tome kako smo zamislili izvršavanje tog zadatka. Prije svega, treba napomenuti da autor već u uvodu upozorava na nedovoljnu međusobnu povezanost predstavljenih sadržaja (str. 23). Ova je povezanost, postaje sve očitijim, neizostavna potreba kako obrazovanja tako i bioetike, a prije svega čovječanstva uopće, no načini na koje će se ona provoditi, pa tako i intenzitet tog provođenja, stvar je svakog autora ponaosob.

Krznar pak u uvodu kaže i da ova knjiga pokušava promisliti „same temelje mogućnosti oblikovanja novog, bioetičkog horizonta, ili bolje horizonta bioetičkog obrazovanja, a nakon toga pronaći moguća mjesta njegove primjene“, tvrdeći da je prvi zadatak izvršen u promišljanju temelja obrazovanja, a drugi u problematiziranju fenomena lovstva. Što se prvoga zadatka tiče, autor je uspio. Što se pak drugoga tiče, nismo toliko uvjereni, prvenstveno zato što on ne zadire u obrazovnu problematiku (osim u proklamaciji obrazovanja kao mjesta razrješavanja ovog problema), pa je ipak, barem na pojedinim mjestima, propuštena prilika da se ukaže na integrativne elemente, tj. susretnosti bioetike i obrazovanja. Naravno, želim potvrditi rečeno da je na autoru gdje će i kako će tražiti integrativne elemente, a već je u ovom prikazu u ocrtu isticano gdje se i kako oni nalaze. Posebna vrijednost Krznarova pristupa jest da želi zasnovati temelje za ovu (slobodno se može reći) sudbonosnu raspravu. Na tom tragu i sudeći po Krznarovoj dosadašnjoj filozofskoj produkciji (gdje postoje i neki drugi integracijski elementi po pitanju obrazovanja i bioetike) te poznavajući njegove kapacitete, volio bih ovu knjigu smatrati pripremnom radnjom za jednu cjelovitiju studiju koju

od njega možemo očekivati, posebice i s obzirom na to da se svakako radi o jednom od naših filozofa koji najpotpunije i najdublje poznaju prije svega obrazovnu, a onda i bioetičku problematiku. Potonje se posebno odnosi na „zeleno znanje“, čijim se izgrađivanjem autor bavi (pa je iz gotovih tekstova na ovu temu i proizašla ova knjiga) i na što nas on sam obavezuje u nadi da će njegova knjiga potaknuti kritičku diskusiju (str. 24).

Krznarov filozofsko-bioetičko-obrazovni rad svima nama treba služiti kao trajna inspiracija. Time ne mislim da se s njime treba u svemu slagati. Primjerice, mnogima od nas izazovna ili neprihvatljiva bit će Krznarova interpretacija Ortegina opravdanja lova (premda je i on daleko od njegova dogmatskog prihvaćanja), bez obzira na to što se tu nesumnjivo radi o pažnje vrijednim filozofskim odnosno bioetičkim promišljanjima u prilog lovu. Krznarom se trebamo inspirirati i time što su glavni likovi njegove knjige autori koji se ne bave, ili se barem primarno ne bave, bioetikom, što njegovo djelo čini paradigmatičkim u pogledu zadatka bioeticiziranja filozofije, a onda posebno i filozofije obrazovanja. No kao inspiracija Krznar nam može poslužiti i u posrednom smislu, ostavljanjem barem eksplicitno nepovezanih nekih bioetičkih odnosno obrazovnih problema, pa je na nama da pišemo i, još važnije, djelujemo dalje na putu susretanja bioetike i obrazovanja, tj. mislimo i djelujemo u pravom smislu budućnosno.

Josip Gruć

Zmago Šmitek

ŠUMOR DIVLJINE. Zeleno dno našega kozmosa

Ibis grafika, Zagreb, 2021., 522 str.

Knjiga Šumor divljine. Zeleno dno našega kozmosa interdisciplinarna je studija nagrađivanog slovenskog etnologa i antropologa Zmage Šmiteka (1949.-2018.). Zbog autorove smrti knjiga je posthumno u slovenskom izdanju objavljena 2019. godine, dok je hrvatsko izdanje objavljeno 2021. godine u nakladi Ibis grafike, koje je sa slovenskog jezika prevela Anita Peti-Stantić. Studija se sastoji od kraćeg predgovora (str. VII-XIII), devet poglavlja (str. 1-447), bibliografije (str. 448-483) te dvaju kazala (str. 485-522). Predgovor i devet poglavlja u interpretativnom smislu tvore jedinstvenu cjelinu te se u svakom poglavlju obrađuju pojedini aspekti naslovne problematike.

U predgovoru knjige autor temeljito razlaže svoj teorijski i metodološki pristup. Središnja problematika kojom se bavi jest odnos prirode i čovjeka. U tom smislu posebno se fokusira na kognitivni aspekt tog odnosa: način na koji čovjek putem imaginacija i percepcija „ovladava“ prirodnim prostorom. Zbog autorova istraživačkog usmjerenja, naglasak u studiji ponajviše je stavljen na analizu mitoloških simbola i značenja vezanih uz tradicijsku kulturu, iako treba istaknuti da ni materijalni ni biološki aspekti toga odnosa nisu u potpunosti zanemareni. Višetisućljetni odnos između prirode i čovjeka, usred protoka vremena i promjene sociokulturnih obrazaca življenja u suvremenosti, rezultirao je očuvanjem fragmenata nekadašnjeg mitološkog kozmosa kojega autor pokušava rekonstruirati vodeći se analitičko-inter-